

Wie in de zomer van 1993 de gelegenheid had in twee Brugse musea de merkwaardige tentoonstelling "MEESTERWERKEN VAN DE BRUGSE EDELSMEEDKUNST" te bekijken, kon niet anders dan onder de indruk komen van al het fraais dat dit ambacht in de loop der eeuwen voortgebracht heeft.

De afdeling "Kerkelijk Zilver" die de bijna volledige tentoonstellingsruimte van het Sint-Janshospitaal voor zich nam, bevatte onder andere ook een tweetal bijzonder mooie stukken uit ons eigen Lichtervelds patrimonium

Georges Vandewalle poogt in het hiernavolgend artikel niet alleen een beter inzicht te geven in het ambacht van de Vlaamse edelsmeden, maar wil tevens enkele merkwaardige stukken uit de Lichterveldse kerk iets scherper belichten.

Heemkundige kring Karel Van de Poele

Over edelsmeedkunst

Georges Vandewalle

1 Inleiding

(Naar Dr Valentin Vermeersch, Hoofdconservator van de Stedelijke Musea van Brugge)

Dat de edelsmeedkunst¹ de meest "edele" is van alle kunstambachten zal wellicht niemand ontkennen. Maar, daar het in deze nijverheid om kostbare te verwerken grondstof gaat, is men geneigd te denken dat de edelsmeedkunst in beperkte mate beoefend werd en de edelsmeden zeer gering in aantal waren. Niets is minder waar. Het staat onomstootbaar vast dat deze kunst in vroegere eeuwen in onze contreien druk beoefend werd. Immers, zich baserend op hetgeen nu nog her en der verspreid is, moeten er in de vorige eeuwen een massa kunstwerken geproduceerd geweest zijn. Het Gruuthusemuseum te Brugge alleen al telt er meer dan tweehonderd, waaronder een vijftal van de Lichterveldse Sint-Sebastiaansgilde. Maar ook in onze kerk, zoals in de meeste kerken van het Vlaamse land, berust er waardevol edelsmeedwerk. Laat mij er nog aan toevoegen dat bij de intensieve voorbereiding van de tentoonstelling "MEESTERWERKEN VAN DE BRUGSE EDELSMEEDKUNST" die vorige zomer in Brugge liep, er meer dan twaalfhonderd dossiers konden aangelegd worden van Brugs zilverwerk dat niet in één of ander Brugs museum bewaard wordt.

In de jongste jaren zijn de kennis en de repertoriëring van de edelsmeedkunst tijdens het Ancien Regime er sterk op vooruitgegaan, dit zowel voor het kerkelijk zilver als voor het burgerlijk of huishoudelijk zilver. Eén en ander is mede het gevolg van de recente tentoonstellingen van Vlaams en Luiks zilver². Naast het kerkelijk en het burgerlijk zilver wordt nog een derde groep onderscheiden, namelijk het ambachtszilver, t.t.z. het gilde- en het schutterszilver dat begrijpelijkerwijs op ruime schaal geproduceerd werd en een ruime verspreiding kende.

Zilveren voorwerpen hebben voor de kunsthistoricus het grote voordeel dat ze praktisch alle door de meester-zilversmid gemerktekend, veelal gedateerd (soms bij benadering) en geïdentificeerd zijn, en dat ze de meester-smid die het voorwerp maakte, onbetwistbaar aanduiden.

Op de vraag of de verspreiding van Vlaamse (en ook van Waalse) edelsmeedkunst zich hoofdzakelijk beperkte tot de Belgische gewesten, moet negatief geantwoord worden. Ook in andere landen zoals Nederland, Frankrijk, Denemarken en Groot-Britannië is edelsmeedwerk uit onze gewesten te vinden. Dit is nog eens een bewijs van de Europese dimensie van de Vlaamse, in het bijzonder van de Brugse kunstnijverheid.

¹ Vooraf weze duidelijk gesteld dat het bij edelsmeedkunst gaat om voorwerpen waarvan de grondstof bestaat uit goud en/of zilver. Bij veredeld of verguld metaal is koper de basisgrondstof.

² Belangrijke tentoonstellingen werden gehouden te Brussel in 1979, in Gent in 1985, in Antwerpen in 1989 en te Luik in 1991.

2 Ontstaansperiode

Wij kunnen ons nu afvragen rond welke periode de edelsmeedkunst bij ons ontstaan is. Deze vraag is voor wat de juiste datumopgave een moeilijk gegeven. Doch vóór de Guldensporenslag staan in de Brugse archieven reeds twee edelsmeden bij naam bekend, en wellicht waren zij de enigen niet.

2.1 Strengere reglementering

De goede gang van zaken in dit edele ambacht veronderstelde een strikte reglementering, temeer omdat de verwerking van kostbare metalen als goud en zilver hoge eisen stelde. In 1302 verkregen de Brugse edelsmeden hun corporatieve zelfstandigheid en konden zij zich efficiënt organiseren tot "*den ambachte van den zelvmede*". Ingevolge een verordening van Filips de Goede van 5 november 1411 werd de ambachtskeure aangepast of vervangen door een nieuwe keure die niet minder dan 67 artikelen telde, die hoofdzakelijk op de kwaliteit gericht waren. Tot op het einde van het ancien régime voorzag de keure een leertijd van zes jaar en kon de meester slechts om de twee jaar een tweede leerling aanvaarden. De goudslagers, die vierentwintigkaraats goud moesten verwerken, werden omwille van hun bijzondere werkzaamheden met tien artikelen in de keure bedacht. Opdat men eventueel zou kunnen achterhalen wie bedrog had gepleegd, moest ieder meester een persoonlijk merkteken op zijn werk inslaan, en om te weten wie na de keuring het stadsmerk had aangebracht, moest benevens dit stadsmerk eveneens een letterteken op het werkstuk ingeprent worden. Het bestuur of "de eed" van het ambacht werd jaarlijks vernieuwd, en vanaf 1513 werden drie waardeerders aangesteld die toegang hadden tot de woningen en werkplaatsen van de edelsmeden. Met deze en nog vele andere maatregelen beoogde de Brugse keur het ambachtsmonopolie veilig te stellen, oneerlijke praktijken en concurrentie tegen te gaan en het klienteel de nodige garanties te geven.

2.2 In kleinere steden

De edelsmeden in de zogezegde "smalle steden", zonder ambacht, zoals Sluis, Diksmuide, Nieuwpoort, Oostende, Veurne en andere, werden bij ordonnantie van Karel de Stoute op 13 oktober 1437 verplicht aan te sluiten bij een gevestigd ambacht in de meest nabije stad, er de reglementen van na te leven, en hun producten te laten keuren en merken. Bij overtreding werden hun werken gebroken. In 1785 telde het Brugse ambacht 36 meesters binnen de stadsmuren en 11 die in de smalle steden woonden.

2.3 De verkoop

De edelsmeden verkochten hun werken thuis in hun winkel of werkplaats. Ze konden ook deelnemen aan de vrije jaarmarkten die in vele steden plaats hadden. Vooral Antwerpen en Bergen op Zoom kenden op dat gebied een groot succes.

2.4 De Brugse academie

Het staat vast dat in de tweede helft van de achttiende eeuw de Brugse edelsmeden aan de academie studeerden en ervoor werkten. Diegenen die er als laureaaf afstudeerden, werden als belangrijke kunstenaars beschouwd. De eerste prijs werd tijdens een feestelijke plechtigheid uitgereikt. Terwijl de beiaard speelde, kreeg de primus een banket of receptie aangeboden en werd hem een gouden of zilveren medaille aan een rood of blauw

lint opgehangen, overhandigd. Tot ver in de negentiende eeuw bleef dit gebruik gehandhaafd. Eén van de edelsmeden die o.m. de zilveren medailles aan de Brugse academie leverde, was Michiel BULCKE. Van hem bewaren wij in onze kerk een zilveren kelk uit 1792.

2.5 Centra van edelsmeedkunst

Daar in hetgeen voorafgaat hoofdzakelijk over Brugge en Brugs edelsmeedwerk gesproken wordt, kan men gaan denken dat de edelsmeedkunst alleen te Brugge of het door het Brugse ambacht beoefend werd. Brugge was weliswaar het voornaamste productiecentrum uit onze streek, maar ook in Kortrijk, Antwerpen en Gent waren edelsmeden actief, zonder Oudenaarde te vergeten, waar zeer fijn zilverwerk gemaakt werd.

2.6 Het cliënteel

De edelsmeden hadden een zeer gevarieerd cliënteel. Reeds in de veertiende en vijftiende eeuw deden de Vlaamse graven en de Boergondische hertogen herhaaldelijk beroep op de plaatselijke edelsmeden. Hun werken werden aangekocht voor persoonlijk gebruik, maar eveneens om ze ten geschenke te geven aan hoge gasten en verdienstelijke personen, of als gelegenheidsgeschenk bij een doopsel, huwelijk, of andere heugelijke gebeurtenis.

De weelderige hofhouding van Filips de Goede kwam de Brugse goud- en zilversmeden zeker ten goede. Zij bezorgden de hertog niet alleen schitterende juwelen, kostbaar vaatwerk en allerhande edelsmeedwerk, soms opgesmukt met edelstenen of émail, maar ook zilveren versiersels voor kledij en ornamenten voor wapenrustingen, vaandels en paardentuig. Naast deze vorstelijke klandizie was ook het stadsbestuur een belangrijke afnemer. Zo bezat de stad Brugge reeds in 1294 een uitgebreide collectie stadszilver. Het meeste zilver dat door stad was aangekocht, was echter als geschenk bedoeld. Het stadsbestuur was immers vrij royaal met zilveren geschenken, temeer daar dit een promotie betekende voor het Brugse edelsmeedwerk. Niet alleen Brugge, maar ook andere steden stelden het op prijs Brugs zilver ten geschenke te geven aan vorsten en prominenten.

Een derde en niet minder belangrijk afzetgebied vonden de zilversmeden bij kerken, kloosters, gilden en ambachten.

3 Beroerde tijden

In 1566 raasde de Beeldenstorm door onze streken; gelukkig werd hierbij maar weinig zilver vernield. Het grootste kwaad geschiedde twaalf jaar later, toen op 16 februari 1578 door de Staten-Generaal een plakkaat uitgevaardigd werd waarbij alle burgerlijke en kerkelijke instanties verplicht werden hun goud en zilverwerk in pand te geven als garantie voor de geldleningen die de oorlogskas moesten spijzen. Hoewel het in principe om een tijdelijk onderpand ging, werd van de vele honderden kunstwerken geen enkel terugbezorgd en belandden ze allen in de smeltkroes. Zo ging in minder dan één maand tijd de productie van vele generaties goud- en zilversmeden onherroepelijk verloren. Zo komt het ook dat in onze streek slechts weinig stukken ouder dan 1578 te vinden zijn. Ook in onze kerk is alle zilverwerk van latere datum.

3.1 Het zilver gaat teloor

Twee eeuwen na de zware vernieling teweeggebracht door het plakkaat van 1578, volgde een nieuwe periode van vernieling van de intussen opnieuw aangemaakte stukken. Inderdaad, het ambacht van de goud- en zilversmeden met zijn aloude verworvenheden zag zichzelf in de loop van de achttiende eeuw om diverse redenen aftakelen om tenslotte met de Franse revolutie ten onder te gaan.

Het begon in 1773 met de opheffing van de Jezuïetenorde. Door het edict van 17 maart 1783 werden alle "nutteloze" kloosters afgeschaft, en in 1786 alle broederschappen, met het gevolg dat hun zilverwerk naar de Munt in Brussel gebracht werd voor omsmelting. Een klein gedeelte ervan kon nog aan de smeltkroes ontsnappen omdat de parochies de gelegenheid kregen, mits afgifte van de tegenwaarde in zilver, uit de verzamelde inlevering, voorwerpen terug te kopen voor eigen gebruik. Dit was echter slechts het begin van de teloorgang. De kort daaropvolgende Franse overheersing betekende tenslotte het einde van het ambacht van de zilversmeden.

Uit hetgeen voorafgaat, blijkt duidelijk dat het thans nog bewaarde goud- en zilverwerk, zowel kerkelijk als burgerlijk, slechts een miniem restant is dat kon ontsnappen aan diverse inleveringen en opeisingen die onder de wisselende regimes ontelbare kunstwerken ten gronde richtten.

3.2 Merktekens op het edelsmeedwerk

Vorstelijke ordonnanties en corporatieve reglementen legden de edelsmeden een bepaald goud- of zilvergehalte op. Toezicht was dus nodig. Zo werd te Brugge (en ook elders) ieder edelsmeedwerk gekeurd en na goedkeuring, gemerkt. Ingevolge de ambachtskeur van 1441 moest ieder edelsmid zijn persoonlijk merkteken, door het ambacht geregistreerd, op elk werkstuk aanbrengen, alvorens dit ter keuring aan te bieden, om het "*poinchoen vander stede*" (het stadsmerk) te bekomen. Deze stempel met het stadsmerk, die na goedkeuring van het gehalte door de deken en twee "vindere" op het werkstuk werd ingeslagen, werd veilig bewaard in een koffertje met drie sloten, waarvan de deken en beide vindere elk één sleutel hadden. Het Brugse stedelijke keurteken stelde een gekroonde leeuwepoot voor (zie afbeelding). Vanaf 1612 kwam daar



Enkele voorbeelden van de Brugse gotische "B" en enkele modellen van de gekroonde leeuwepoot (uit L. Devliegheer "Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen", deel 8, Tiel - Amsterdam, 1979).

nog een tweede stedelijk merk bij, dit ingevolge een ordonnantie van 14 april 1612 van de aartshertogen Albrecht en Isabella met de bedoeling de vroegere productie van de nieuwe te kunnen onderscheiden³. Voor Brugge was dit nieuwe keurmerk een gekroonde gotische letter "b". Enkele voorbeelden ervan zijn hierboven afgebeeld. Nog een bijkomend lettermerk duidde het ambachtsjaar aan van de verantwoordelijke deken en vindere, en, net zoals zijzelf, werd deze letter jaarlijks vernieuwd. Men begon daarmee te Brugge als eerste stad van de Nederlanden in 1435.

Door een ordonnantie van 19 september 1749 verplichtte keizerin Maria Theresia het van stad tot stad verschillend systeem van jaarletters te vervangen door een nieuw ponsen (stempel), namelijk een kroontje met daaronder de laatste twee cijfers van het jaar waarin

³ Vanaf 1612 moet het edelsmeedwerk immers van een zuiverder gehalte zijn.

het stuk gemaakt werd. Dit eenvoudiger systeem moest over gans de Oostenrijkse Nederlanden toegepast worden, zodat voortaan de datering uniform in het hele gebied kon afgelezen worden. Dezelfde ordonnantie verplichtte eveneens elke meester een nieuwe stempel in gebruik te nemen, zodat men de productie van elke meester van vóór deze verordening kon onderscheiden van deze erna. Bij fraude kon men op die manier de verantwoordelijken identificeren en ter verantwoording roepen.

3.3 Kortrijks zilver

Evenals te Brugge worden in de Kortrijkse archieven documenten gevonden met vermeldingen van Kortrijkse zilversmeden. Het is echter pas vanaf 1650 dat ze de toestemming kregen een zelfstandig ambacht van goud- en zilversmeden op te richten. Vóór die tijd behoorden ze tot de Gentse nering. Zo is het te verklaren dat het Gentse Bijlokemuseum nu nog de koperen plaat bewaart, aangelegd om de namen en merken van de Kortrijkse edelsmeden te registreren.

Het uitoefenen van het ambacht van zilversmid te Kortrijk was, evenals in de andere steden, onderworpen aan een precieze reglementering vervat in ordonnantiën, edicten en plakaten. In Kortrijk had de overheid het aantal meestersmeden beperkt tot 4 in 1688, 6 en 1748 en 10 in 1768. Het was dus niet gemakkelijk om zich als zelfstandig zilversmid te vestigen. Bovendien moest men eerst nog minstens vier jaar als gezelschap bij een meester gewerkt hebben. Deze maatregel was erop gericht voor ieder edelsmid een voldoende grote afzet te waarborgen. Wegens deze "numerus clausus" bleven vele gezellen hun leven lang bij een meester werken, en gingen anderen zich verder vervolmaken in de bekende ateliers van Rijsel, Namen, Doornik of Parijs.

De bloeiperiode van de Kortrijkse edelsmeedkunst wordt in de achttiende eeuw gesitueerd. Onder de Franse revolutie werd besloten tot de opheffing van de Kortrijkse nering en verdwenen de oude gebruiken volledig.

4 Edelsmeedwerk uit de Lichterveldse kerk

Wie in de zomer van 1993 de gelegenheid had de geslaagde tentoonstelling "MEESTERWERKEN DER BRUGSE EDELSMEEDKUNST" te bezoeken, kon in de afdeling "Kerkelijk Zilver" een tweetal prachtstukken uit onze eigen Lichterveldse kerk bewonderen.

Er is echter meer, en onze kerk bezit een aantal fraaie cultusobjecten, waaronder:

- een ciborie met deksel uit 1699 - hoogte 44.5 cm;
- een wierookscheepje uit 1720⁴;

⁴ De eerste twee stukken waren te zien op de hoger genoemde tentoonstelling en worden vakkundig beschreven in de catalogus.

- een kelk met op de voet het wapenschild van Lichtervelde en bustes van Sint Jacob de Meerdere en van Sinte Margaretha van Antiochië;
- een Brugse kelk met eigendomsinscriptie van de kerk;
- een kelk, vermoedelijk Gents werk, met twee gouden lepeltjes en zilveren gehamerde pateen;
- een Kortrijkse kelk uit 1784 met drie gouden lepeltjes;
- een stralenmonstrans uit 1774 - hoogte 82 cm;
- een reliekhouder van het Heilig Kruis met zilveren beleg - hoogte 87 cm;
- een reliekhouder van de Heilige Margaretha van Antiochië;
- een wierookvat uit 1720;
- een wijwaterkwast en een scepter voor het O.L.Vr. beeld, beide uit de eerste helft van achttiende eeuw;
- een offerandeschaal, met alliantiewapen.

Al deze werken in detail beschrijven zou ons te ver leiden, en daarom beperken we ons tot een korte bespreking van een drietal merkwaardige stukken.

4.1 De ciborie uit 1699

Het is een zilveren ciborie met vergulde kom, 28 cm hoog zonder, en 44.5 cm hoog met deksel. Ronde voet Ø 16 cm. De merken op de platte voetrand zijn:

- gekroonde leeuwenkop;
- gekroonde "b";
- jaarletter "m";
- €monogram PVS.

Het monogram PVS duidt op de gekende edelsmid Pieter VAN SYCHEM.

De ronde ingesnoerde voet, onderaan met bladrand, schraagt een peervormige knoop die versierd is met vier gladde cartouches en een bladornament. De sierkom is opgesmukt met vier cherubs die met elkaar verbonden worden door schelpmotieven en bladerslingers. Bloemen tooien eveneens het deksel waarop een beugelkroon met kruisje rust. Op het plat van de voetrand is gegraveerd: *"*D. Rogerius breidel Vicepastor* in Lichtervelde*



Ciborie met deksel uit 1699. © ACL Brussel.

*curavit * me feri* ex* collectis* anno 1699**⁵ en verder (latere intekening) "Kerk Lichtervelde".

4.2 Schelpvormig wierookscheepje.

Dit stuk rust op een ronde voet met bladrand. Op de welving van de voluutvormige greep



Wierookscheepje uit 1720. © ACL Brussel.

zijn twee ovale wapenschilden gegraveerd met helm en dekkleed. Het zilveren scheepje heeft een hoogte van 12, een breedte van 15 en diepte van 10 cm. De voet heeft een doormeter van 7.3 cm. De merken op de voetrand zijn:

- gekroonde leeuwep;
- "b" zonder kroon;
- jaarletter "c";
- initialen AB (Adriaan Busschop of Anthonie Billau).

4.3 De Kortrijkse kelk uit 1784

Een 29 cm hoge zilveren kelk uit Kortrijk met ronde hooggewelfde voet versierd met geknoopte lauwerkransen en bloemenguirlandes, peervormige knoop, ook met bloemenguirlandes versierd. Bekroond door een vergulde cuppa met basisbeker, versierd met acanthusbladeren, druivenranken en opengewerkt parellijstje. Op de voetrand staan volgende merken:

- provinciemark;

⁵ Rogerius Breidel, geboren te Brugge in 1670 en overleden in 1721 was achtereenvolgens onderpastoor te Lichtervelde en deken te Gistel

- stadsmerk van Kortrijk (omgekeerde "V" op schild);
- gekroonde "84";
- gekroonde "W"; dit was de meesterstempel van edelsmid Pierre Waldack.

Zelfs de trouwe kerkganger krijgt zelden al dit fraais van dichtbij te zien, en daarom meenden wij dat het de moeite loonde een paar van deze stukken even nader te bespreken en ze te situeren in het kader van het kunstambacht der Vlaamse edelsmeden.



Zilveren Kortrijkse kelk uit de Lichterveldse St. Jacobskerk. Werk van edelsmid Pierre Waldack uit 1784.
© ACL Brussel.

Heemkundige kring

5 Bibliografie

- Arickx V. Geschiedenis van Pittem, Pittem 1951
- Debrabandere P. Kortrijks zilver, Stad Kortrijk, Kortrijk, 1979
- De Keyzer B. Goud en Zilversmeden uit het graafschap Vlaanderen , Ons Heem 1984
- Denorme C. Edelsmeedwerk in de parochies "bachten de Kupe" Bachten de Kupe 1975
- Dezutter W.P. Brugs zilverwerk uit de kerken van Adegem en Maldegem, Het Brugs Ommeland 1978
- De Norme C. De Westvlaamse zilversmidsgilden op de tentoonstelling te Kortrijk Biekorf 1953
- Marechal D. Meesterwerken van de Brugse Edelsmeedkunst, Kortrijks Zilver , Stad Kortrijk, 1979
- Meier-Roose B & Verschraegen H. Fotorepertorium Kanton Torhout Kon. Inst. voor het Kunstpatrimonium
- Meulemeester J.L. Brugse edelsmeden werken voor de academie tijdens de eerste helft van de 18de eeuw , Biekorf 191
- Schouteet A. De Brugse goud- en zilversmeden onder het Ancien Regime - hun archief - hun merken. Handelingen van het Genootschap Geschiedenis gesticht onder de benaming "Société d'émulation" te Brugge, 1959
- Vandewalle G. Inventaris van het roerend patrimonium in de kerk van Sint Jacobus te Lichtervelde, Lichtervelde eigen beheer 1971
- Vermeersch Dr.V. Zilver en Wandtapijten, catalogus 1980
- Wauters C.A. Vormkenmerken van het Brugse edelsmeedwerk , Vlaanderen 1987

Heemkundige Kring Karel Van de Poele